

УДК 811.162.1+811.161.2]367.6/.7(091)
 DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.2.2022.268654>

Микола Лесюк*

СТАНОВЛЕННЯ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ ПОВНОЗНАЧНИХ ЧАСТИН МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ

У статті «Становлення граматичних форм повнозначних частин мови в українській і польській мовах» розглянуто спільні і відмінні риси у граматичних системах цих двох споріднених мов в історичному аспекті.

Мета статті – вияснити і пояснити причини, які розрізняють ці дві граматичні системи, та показати те спільне, що єднає їх і дає підстави вважати їх близькоспорідненими.

Джерельною базою, на яку опирається автор, є численні праці українських і польських мовознавців, присвячені історії слов'янських мов.

Основні методи, використані при написанні статті, – описовий та зіставний, завдяки яким автор зміг показати велику подібність у граматичних формах основних (самостійних) частин мови і разом з тим відмінності в цих формах, які викликані тими чи іншими причинами. У статті наведені ті мовні моменти, при засвоєнні яких у студентів виникають труднощі. Це, зокрема, стосується чоловічо-особових та нечоловічо-особових форм у межах кожної повнозначної частини мови в польській мові та деякі інші питання. Звернено увагу й на окремі особливості української мови. Функціонування усіх цих граматичних форм показано в системі відмінювання іменника, прикметника, займенника, числівника та дієслова.

Висновки. Стаття може бути корисною для всіх, хто цікавиться мовою сусіднього народу.

Ключові слова: граматичні форми, мовні особливості, відмінності, спільні риси, повнозначні частини мови, відмінювання слів.

Lesiuk Mykola. Formation of grammatical forms of full-meaning parts of speech in Ukrainian and Polish languages.

The aim of the article is to find out and explain the reasons that differentiate these two grammatical systems and show that common which unites them and gives the basis to consider them closely related. **The basis for writing** this article served many years of experience in teaching the history of the Ukrainian language compared to other Slavic languages, and the source base, that the author relies on, are the numerous works of Ukrainian and Polish linguists dedicated to the history of Slavic languages.

Basic methods that were used while writing this article – are descriptive and comparative, due to which the author was able to show a great similarity in grammatical forms of main (independent) parts of speech and at the same time differences in these forms caused by these or those reasons that arose in the process of development of languages. In this article those language issues were given, in the process of studying of which the students, who study Polish, had some difficulties. This, in particular, concerns masculine and non-masculine personal forms within the limits of every full-meaning part of speech in Polish, namely here separate forms of masculine were singled out that concern just the males. As for Ukrainian, there isn't such a variety of declinable forms, that means it went through larger unifications, moreover, if we take the system of verbs (separate verb forms) – under the influence of female samples. Functioning of these grammatical forms is shown in the system of declension of a noun, adjective, pronoun, numeral and a verb.

To conclude, this article will give students and all those who are interested in the language of the nation, namely the representatives of both countries – Ukraine and Poland – the understanding of main grammatical regularities and features of both closely related languages.

Keywords: grammatical forms, language peculiarities, common features, differences, full-meaning parts of speech, declension of words.

Сучасні слов'янські мови, як відомо, походять із одного джерела – праслов'янської мови, тому між ними є чимало спільних рис на різних мовних рівнях. Водночас вони й суттєво різняться між собою, оскільки в кожній із них

* Микола Лесюк, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри слов'янських мов факультету філології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна); e-mail: mykolalesiuk@gmail.com.

у процесі їхнього розвитку через різні причини пройшли певні зміни, особливо що стосується фонетичної, акцентуаційної систем, граматичної будови тощо. І все ж у тій чи тій граматичній формі можна побачити змінену чи й не змінену праформу, яка існувала у праслов'янській мові. Усі ці спільні чи відмінні риси можна спостерегти, порівнявши граматичні форми частин мови сучасних слов'янських мов, зокрема української та польської.

Почнемо з огляду іменника, оскільки це найчисельніша частина мови. Іменникові властиві три основні граматичні категорії: роду, числа і відмінка. В обох мовах ці категорії збережені, окрім того, виникла нова, якої праслов'янська мова не знала, – категорія істоти/неістоти. Вона розрізняє граматично живі і неживі предмети. У праслов'янській мові всі іменники чоловічого роду у знахідному відмінку мали форми, ідентичні з формами називного. Пізніше спочатку іменники на позначення осіб чоловічої статі, а потім і інші іменники, які позначали істоту, у знахідному відмінку прийняли форму (закінчення) родового відмінка. Так стали розрізняти ці іменники: *бачу друг-а, чоловік-а*, але *бачу стіл, будинок* тощо. Ця граматична категорія властива й українській, і польській мовам. Навіть більше, у польській мові вона розвинулася і витворила нові форми – чоловічо-особові, які властиві кожній самостійній частині мови. Далі оглянемо те, що єднає дві споріднені мови, тобто спільні риси, і те, що їх відрізняє, тобто відмінні граматичні форми іменників.

У праслов'янській мові, як відомо, було шість типів відмінювання, і цей поділ на типи відмінювання проводився відповідно до суфіксів основи. В одному типі (наприклад, у відміні з основою на приголосний) могли бути згруповані за їхніми відмінковими закінченнями всі три граматичні роди. Кожен із типів мав свої специфічні закінчення. Однак у сучасних слов'янських мовах діє інший принцип групування іменників – родовий; пройшло змішування типів відмінювання, відмінкові форми іменників почали впливати одні на одних, у результаті чого засвоїлися відмінкові парадигми найбільш уживаних іменників, які підпорядкували собі й уподібнили до себе парадигми інших типів. І це підтверджують факти української та польської мов.

У польській мові маємо нині три основні відміни: це іменники чоловічого, жіночого і середнього роду. Виокремлюють ще й четверту, так звану мішану, до якої належать іменники чоловічого роду із закінченнями *-а* (*poeta, artysta, sluga*), *-o* (*Kościuszko, Franio*), а також іменники прикметникової форми на зразок *Sobieski, leśniczy*, власні імена на *-y, -i, -e* (*Jerzy, Antoni, Linde*) та деякі інші.

Родовий принцип класифікації іменників діє також і в українській мові, однак тут усе-таки вирішують відмінкові закінчення називного відмінка однини.

До першої відміни належать іменники жіночого, чоловічого і так званого спільного роду із закінченням *-а, -я* (колишня відміна на *-ā, -jā*): *вода, земля, сирота*; до другої – іменники чоловічого роду на твердий, стверділий (шиплячі *ж, ч, ш, дж*) і м'який приголосний (*стіл, кінь, біл, крадіж, ткач, товариш, коледж*) та іменники середнього роду із закінченнями на *-o, -e, -я* (*село, поле, весілля*), тобто іменники з праслов'янською основою на *-ǫ, jǫ*: (**stol-ǫs, *kon-jǫs, *bo-jǫs, *kraded-jǫs, *sel-ǫn, *pol-jǫn, *vesel-jǫn*). У третій відміні в українській мові згруповано іменники жіночого роду на приголосний: *сіль, мідь, радість*, тобто колишня відміна на *-ī – sol-īs, mēd-īs, radost-īs*) та іменник *мати* (**mat-ēr*); у четвертій відміні – іменники середнього роду на позначення малят з колишнім суфіксом *-nt* (*меля, гуся, тигрєня – *tel-nt, *gons-nt*) та всього тільки п'ять

іменників з основою на *-en*: *ім'я, вим'я, тім'я, сім'я, плем'я* (**im-en*, **tēm-en*, **sēm-en*, та ін.). У говорах уживається ще слово *верем'я* зі значенням 'погода'.

Усі ці іменники на українському ґрунті під впливом іменників першої відміни (на *-ā*, *-jā*) переважно змінили свої ранні відмінкові парадигми, особливо це стосується відмінкових форм множини. У давальному, орудному та місцевому відмінках множини всюди запанували закінчення іменників на *-ā*, *-jā*: **ам**, **-ами**, **-ах**: *вод-ам, вод-ами, на вод-ах* – *стол-ам, стол-ами, на стол-ах*; *син-ам, син-ами, на син-ах*; *гост-ям, гост-ями, на гост-ях*; *церкв-ам, церкв-ами, у церкв-ах*; *імен-ам, імен-ами, на імен-ах*; *телят-ам, телят-ами на телят-ах*; *слов-ам, слов-ами, на слов-ах*; *матер-ям, матер-ями, на матер-ях*.

Подібні зміни відбулися і в польській мові. Тут також усі іменники спочатку мали в давальному відмінку множини закінчення іменників на *-ā*, *-jā*. Однак від XVII ст. замість закінчення давального **-am** в іменниках усіх трьох родів закріпилося закінчення **-om**, успадковане від праслов'янської відміни на *-ō*, *-jō*: **brat-ō-ть*, **kraj-ō-ть*, **noz-jō-ть*.

Як зазначає Д. Подлявська, у давальному множини до XVII ст. трапляються закінчення *-em* («(w miękkotematowych – *ludzi-em, gości-em, rycerz-em*) і *-am* (*kapłan-am, pagórk-am* і też *rycerz-am*)»), але закінчення **-om** «z dawn. dekl. o-tematowej jest najpowszechniejsza, a od XVII w. jedyna» [Podlawska 2003, с. 91]. Отже, у польській мові маємо тепер у давальному множини закінчення **-om** у всіх праслов'янських типах відмінювання: *stol-om, kraj-om, wod-om, ziemi-om, syn-om, dom-om, gości-om, sol-om, cerkwi-om, imion-om, słow-om, cieleł-om*. В українській мові, як зазначено вище, маємо всюди **-ам**: *стол-ам, кра-ям, вод-ам, земл-ям, син-ам, дом-ам, гост-ям, сол-ям, церкв-ам, імен-ам, слов-ам, телят-ам*.

Цікаво простежити й за іншими відмінковими формами. Зокрема, у родовому відмінку множини в іменниках чоловічого роду і в польській, і в українській мовах запанувало закінчення **-ов** (укр. **-ов** > **-ів**, пол. **-ów**), успадковане від колишньої відміни на коротке *-y*: *syn-ovъ, dom-ovъ, med-ovъ*. У польській мові можливі й інші закінчення родового відмінка (*gospodarz – gospodarz-y, gość – gość-i*), але в українській мові всі іменники чоловічого роду колишніх відмін на *-ō*, *jō* та *-y* мають закінчення **-ів**: *студент-ів, син-ів, брат-ів, робітник-ів, народ-ів, стол-ів, дом-ів, дуб-ів* та ін. Правда, є деякі іменники, які можуть мати нульове закінчення (*чоботи – чобіт, татари – татар, болгар – болгар, громадянин – громадян*) або **-ей** (від колишньої відміни на *-i*: *коней, гостей*). Зауважмо, що закінчення чоловічого роду **-ів** можуть мати й деякі іменники жіночого роду: *баб-ів, губ-ів*, деякі множинні (pluralia tantum): *штан-ів, грабл-ів, перс-ів*. Можливі такі закінчення і в польській мові, але тільки в говорах. З. Штібер наводить іменники *kur-uf, bab-uf* [Stieber 2005, с. 113], Д. Подлявська в текстах XVII, XVIII ст. – *mysz-ów, wsi-ów* [Podlawska 2003, с. 95].

Від цієї відміни (на *-y*) успадковане також закінчення називного множини, яке виступає в польських іменниках на позначення осіб: *syn-owie, pan-owie, ojciec-owie*. Однак воно не є панівним для всіх особових іменників чоловічого роду, оскільки поряд із ним можуть уживатися й інші закінчення (**-i** – *chłop-i, student-i, -y* – *narod-y, autorz-y, -e* – *lekarz-e, nauczyciel-e, -a* – *braci-a, księż-a*). Деякі особові іменники можуть уживатися з паралельними закінченнями: *wnuk-i – wnuk-owie, autorz-y – autor-owie, pedagogz-y – pedagog-owie* [Cienkowski 1970, с. 98–99]. В українській мові закінчення **-ове** є лише в одному іменнику – *панове*. Можна вважати, що воно виникло під впливом польської мови. Усі інші іменники чоловічого роду в називному множини в українській мові мають у переважній

більшості історичне закінчення **-и**, що походить із дифтонгічного **і** (< **oi**) колишньої відміни на **-ǫ**: *педагог-и, біолог-и, вояк-и, чоловік-и, вовк-и, автор-и, студент-и* і под. Після м'яких приголосних голосний **и** в українській мові не вживається, тому, акомодувавшись, перейшов в **і**: *гост-і, хлопц-і, учител-і, учн-і, кон-і, лікар-і, сторож-і, нож-і, геро-ї, кра-ї* і под.

Такий широкий спектр закінчень іменників чоловічого роду в називному множини в польській мові свідчить про те, що вони успадковані від колишніх трьох відмін: на **-ǫ**, **-й** та **-ї**-основ.

В українській мові переважають, як уже зазначено, закінчення праслов'янської відміни на **-ǫ**, **-jǫ**, які в називному відмінку множини мали дифтонгічне **і** (**stol-o-i* – *stol-i*, **brat-o-i* – *brat-i*, **vĭk-o-i* – *vĭc-i* (стсл. **вѣлци**), укр. *вовки*, пол. *wilki*, **drug-o-i* – *druz-i*, **strach-o-i* – *stras-i*, сучасн. укр. *страхи*. Пізніше приголосні **дз'**, **ц'**, **с'**, які виникли внаслідок другої палаталізації перед дифтонгічним **і**, у подібних формах під впливом форм непрямих відмінків змінилися знову на задньоязикові **г**, **к**, **х** (в укр. мові – крім іменника *друзі*): **vojak-o-i* – давньоукр. *вояци*, сучасн. укр. *вояки*, **berg-o-i* – давньоукр. *berezi*, сучасн. укр. *береги*, пол. *brzegi*, **ptach-o-i* – давньоукр. *ptaci*, укр. *птахи*, пол. *ptaki*. У польській мові результати другої палаталізації в деяких чоловічо-особових формах називного множини збереглися: *pedagog* – *pedagodzy*, *filolog* – *filolodzy*, *Polak* – *Polacy*, *wojak* – *wojacy*, *pijak* – *pijacy*, *Wloch* – *Włosi*, *Czech* – *Czesi*.

Відбулися зміни в обох мовах також і в орудному відмінку множини іменників чоловічого та середнього роду відміни на **-ǫ**, **jǫ**. У праслов'янській мові в знахідному та орудному відмінках для іменників чоловічого роду були дві омонімічні форми – **brat-y*, **stol-y*. Пізніше під впливом іменників відміни на **-ā**, **-jā** в орудному відмінку в обох мовах виникло закінчення **-ами** і таким чином була ліквідована омонімія: у знахідному *браты, столы*, в орудному – *братами, столами*. Таке ж закінчення прийняли й іменники середнього роду: *полями, окнами*. Паралельно в обох мовах може уживатися в деяких іменниках також закінчення **-ми** (**-mi**): укр. *людь-ми, дить-ми, кінь-ми*, пол. *ludź-mi, koń-mi, dziecię-mi, przyjaciół-mi*, та деякі інші. Однак у польській мові різні польські автори використовували ще навіть у XVIII ст. іменники із закінченням **-у** (**-i**) в орудному відмінку (*pany, laty, dary, imiony, słowy, usty, pagórki*), а в деяких словах архаїчні (історичні) форми із закінченням **-у**, збереглися й донині, але тільки з означенням або з прийменником: *przed laty, dawnymi czasy, innymi słowy* [Klemensiewicz 2022, с. 616; Strutyński 1997, с. 101].

Необхідно прокоментувати і деякі відмінкові форми однини. Чимало клопоту в українській мові виникає з родовим відмінком іменників чоловічого роду. Від іменників на **-ǫ**, **jǫ** вони успадкували історичне закінчення **-а** (**-я**): *брат-а, стол-а, кон-я, син-а, гост-я, дн-я, ремен-я*, а від іменників з колишньою основою на **-й** – закінчення **-у** (**-ю**): *дом-у, будинк-у, піск-у, шовк-у, кра-ю, бо-ю* та ін. Користувачі мови часто помиляються при виборі закінчення, і хоч є визначені правила і групи іменників, що мають закінчення **-а**, і тих, що мають закінчення **-у**, однак не всі знають ці правила. Та навіть ті, які знають мову, часто затрудняються у виборі закінчення, тому потрібно вибирати правильну форму через орфографічний словник. Треба зазначити, що тут не останню роль відіграє вплив російської мови, у якій усі іменники чоловічого роду в родовому однини мають виключно закінчення **-а**. Тому мовці часто плутають закінчення: замість

-у використовують -а або навпаки. У польській мові також функціонують ці два закінчення і також визначені групи іменників з тим чи тим закінченням.

Проблемним в українській мові є також давальний відмінок іменників чоловічого роду. Під впливом російської мови в цих іменниках запанувало закінчення -у: *брат-у, Петру, сусід-у, народ-у, Ігор-ю, Васил-ю* і под. Натомість тут треба вживати закінчення -ові, яке успадковане від праслов'янської відміни на -й: *син-ові, дом-ові*, а під впливом цих небагатьох іменників і *брат-ові, Петр-ові, народ-ові, стол-ові*; після м'яких чи ствердливих -еві – *Васил-еві, Ігор-еві, гост-еві, кон-еві, товариш-еві* і под. (до речі, у польській мові, незалежно від якості кінцевого приголосного, закінчення -owі не змінюється). Сучасний український правопис рекомендує вживати форми із закінченням -ові, -еві, але поряд з ними пропонує вживати й закінчення -у, -ю, яке, на жаль, таки під впливом російської мови переважає в недосвідчених мовців. Вважаємо, що основним має бути закінчення -ові, -еві, а закінчення -у, -ю – як варіант, і то переважно лише там, де треба уникнути неблагозвуччя: *Києву, Ярославу, Козлову*, а не *Києвові, Ярославові, Козловові*.

У польській мові цієї проблеми немає, оскільки майже всі іменники – як істоти, так і неістоти – мають закінчення -owі. Однак і тут є невелика група односкладових іменників, які також мають у давальному відмінку закінчення -u: *pani, brat-u, księdz-u, chłop-u, ps-u, lw-u*. Можливе таке закінчення і в деяких двоскладових: *ojc-u, chłopc-u, diabl-u* [Cienkowski 1970, с. 87].

Дещо відрізняється у двох порівнюваних мовах закінчення орудного відмінка. У польській мові всі іменники чоловічого та середнього роду мають одне закінчення -em (*człowiekiem, stołem, domem, oknem*). В українській мові в іменниках з твердою основою виступає закінчення -ом, а в іменниках з основою на м'який приголосний – ем: *стол-ом, народ-ом, Петр-ом*, але *гост-ем, кон-ем, хлопц-ем, Ігор-ем, товариш-ем*.

В іменниках жіночого роду в обох мовах відмінкові форми майже ідентичні. Уже йшлося про те, що тільки в давальному відмінку множини замість закінчення -ам під впливом іменників чоловічого роду колишньої відміни на -ǫ, jǫ в польській мові виникло закінчення -ом. В однині сталася незначна зміна в знахідному відмінку. Замість історичного закінчення -a (**voda-n* > *vodǫ*, **zemjā-n* > *zemjǫ* в сучасній польській мові маємо нове закінчення -ę: *wodę, ziemię*. Пояснити це можна, на нашу думку, двома причинами. Перша – те, що в польській мові взагалі характерне чергування носових як у коренях слів, так і на кінці слова (*dąb – dęby, ręka – rąk, pięć – piąty, piszę – piszą, jeźdźce – jeźdźcy* і под.). По-друге, в орудному відмінку відбулося випадіння інтervoкального j (йота), а потім уподібнення і стягнення голосних, унаслідок чого форми на зразок **vodā-jan* > *vodo-jan* > *vodo-jǫ*, **zemjā-jan* > *zemjo-jan* > *zemle-jǫ* змінилися на *wod-a, ziemi-a*. Таким чином утворилися дві омонімічні форми, тобто збіглися форми знахідного та орудного відмінків, які без контексту неможливо було б розрізнити. Можливо, саме тому (з метою розрізнення) знахідний відмінок змінив ǫ (о носове) на ę. І лише один іменник *paniǫ* зберіг у знахідному відмінку давню історичну форму.

Аналогічна зміна сталася і в іменниках на -jā, але тут після м'якого j відбулися й інші фонетичні зміни, зокрема, в деяких формах ā переходить на нульовий ступінь ə [Мейє 1951, с. 320], голосний o після j переходить в e. На ступені редуції перебував голосний a також у деяких іменниках жіночого роду на зразок **gospodynjǫ, *pustynjǫ, *swentynjǫ*. Сполучення jǫ, як стверджував

А. Мейе [Мейе 1951, с. 320] і як це видно з прикладів, дало **i**: пол. *gospodyni, pustyni, śwatyńi*. В українській літературній мові за аналогією до інших іменників з м'якою основою виникло закінчення **-я**: *господиня, пустиня, святиня* (виняток – іменник *пані*), але в західних говорах української мови та, як і в польській, ці іменники мають закінчення **-і**: *господині, пустині, святині*. Про те, що **ā** після йота переходило на нульовий ступінь **ə**, свідчать і інші приклади. У деяких західних говорах української мови на місці літературного закінчення **-я** виступає **є**: *зе"мл'є"*, 'земля', *душ'є"* 'душа'. Якщо ж наголос падає на попередній склад, тоді кінцевий звук змінюється на **-і**: *вішн'і* 'вишня', *сукн'і* 'сукня', *кράпл'і* 'крапля'.

Доречно ще додати, що в давальному та місцевому відмінках, як і в інших слов'янських мовах (крім російської та словацької), пройшло пом'якшення задньоязикових **g, k, ch** і зміна їх на **dz', c', s'** (друга палаталізація). На польському мовному ґрунті ці м'які приголосні стверділи або зазнали інших змін: *noga – podze, ręka – ręce, tucha – tusze*; укр. *нозі, руці, мусі*.

Як було зазначено, у слов'янських мовах, а серед них і в українській та польській, уже після праслов'янської доби виникла нова граматична категорія – категорія істоти/неістоти. Полягає вона в розрізненні живих і неживих предметів за допомогою закінчень знахідного відмінка. Отже, *бачу брата, сина, Петра*, але *бачу дім, стіл, зошит*. Старі форми залишилися хіба що в сталих словосполученнях: *вийти заміж* (< *за муж* < *za mąż*), пол. *wyjść za mąż, na żywu Bóg!, na koń!* [Stieber 2005, с. 100]. В українській мові – тільки *вийти заміж*, зате часто можна натрапити на інші помилкові форми *написав листа, подай мені ножа, олівця* і под. замість *написав лист, подай мені ніж, олівець*. Такі форми характерні переважно мовцям зі Східної та Центральної України. Але якщо в українській мові ця граматична категорія виражається лише в розрізненні форм знахідного відмінка іменників чоловічого роду на позначення істот в однині (*бачу брата*, але *бачу дім*) і всіх трьох граматичних родів у множині (*бачу братів, сестер, телят*, але *бачу дома, книжки, поля*), то в польській мові категорія істоти погірилася не тільки на подібні відмінкові форми іменників, але й на інші частини мови: прикметники, займенники, дієслова, які в сполученні з особовими іменниками чоловічого роду отримали спеціальні чоловічо-особові форми. Чоловічо-особовий рід розвинувся ще в XVII – XVIII ст. і не тільки в польській, але і в чеській та верхньолужицькій мовах [Мельничук (ред.) 1966, с. 277]. У польській мові за своїми граматичними показниками (відмінковими закінченнями, спеціальними формами тощо) розрізняють аж п'ять різновидів іменників або п'ять граматичних родів: іменники на позначення осіб чоловічої статі – «*męskoosobowe*» (чоловічо-особові), іменники чоловічого роду на позначення живих істот (тваринний світ), іменники-неістоти (неживі предмети), іменники жіночого та середнього роду [Urbańczyk 1978, с. 281]. Ці останні чотири групи об'єднуються під назвою «*niemęskoosobowe*» (нечоловічо-особові), тобто в польській мові особи чоловічої статі мають свої специфічні граматичні форми, які відрізняють їх від інших, своєрідно вивисують їх над іншими – іменниками чоловічого роду, але не особами чоловічої статі та іменниками жіночого і середнього родів.

Процес утворення чоловічо-особового типу відмінювання розпочався в польській мові ще в XIV – XV ст. Уже від XVII ст. стабілізуються чоловічоособові форми в знахідному множині: *panów, nauczycieli, starostów, slug* і под. [Stieber 2005, с. 101].

Значачмо тут, що ця особливість, тобто різні граматичні форми для чоловічо-особових і нечоловічо-особових іменників та відповідні сполучення з ними інших частин мови створюють неабиякі труднощі для засвоєння польської мови іноземцями, зокрема й українцями. Якщо в українській мові і *сини*, і *дочки*, і *коні*, і *олівці*, і *газети*, і *телята*, і *поля* є (для всіх) *дорогі*, *усі вони були*, *лежали*, *ходили*, *стояли*, то в польській мові тільки особові іменники (*synowie*, *panowie*) są *drodzy*, *wszyscy oni byli*, *leżeli*, *chodzili*, *stali*, а всі інші – *drogie*, *wszystkie one były*, *leżały*, *chodziły*, *stały*.

Українці, починаючи вивчення польської мови, використовують переважно форми чоловічо-особові не тільки для осіб чоловічої статі, але й для інших іменників. Особливо помиляються, коли треба узгодити з іменником прикметник, займенник чи дієслово. Як уже згадувалося, чоловічо-особова відміна має свої спеціальні форми у всіх повнозначних частинах мови.

Короткі (іменні) прикметники в праслов'янській мові мали такі самі відмінкові закінчення, як іменники на *-ō*, *-jō*-основ, тобто в називному множині було закінчення *-i*, що походило з дифтонга *oi*. Перед цим дифтонгічним *i* зазнавали пом'якшення всі приголосні, а задньоязикові *g*, *k*, *ch* переходили в *dz'*, *с'*, *с'*, як і в іменниках: **mnog-oi > mnozi*, **velik-oi > velici*, **gluch-oi > glusi*. У польській мові ця властивість прикметників зберігається, коли вони поєднуються з чоловічо-особовими іменниками: *drodzy przyjaciele*, *wysocy goście*, *wielcy Polacy*, *głusi ludzi*, *honorowi gości* і под. Якщо ж прикметник сполучається з нечоловічо-особовим іменником, тоді закінчення називного множини змінюється на *-e*, а приголосний при цьому не змінюється: *drogie kobiety*, *stoły*, *okna*, *jagnięta*, *gluchie ptaki*, та ін. Для українців, які починають вивчати польську мову, ця особливість викликає труднощі. Студенти, учні замість *drodzy goście*, *przyjaciele* часто вживають форми *drogie goście*, *przyjaciele*.

Зважаючи на відсутність в українській мові особливих форм прикметників для позначення якихось якостей осіб чоловічої статі, тим, хто вивчає польську мову, слід розрізняти такі форми: *młody* – *młodzi*, *chudy* – *chudzi*, *wysoki* – *wysocy*, *daleki* – *dalecy*, *stary* – *starzy*, *dobry* – *dobrzy*, *bogaty* – *bogaci*, *prosty* – *prości* та ін. Як видно, при утворенні форм називного множини відбуваються ще й різноманітні чергування приголосних перед колишнім дифтонгічним *i* (< *oi*), про що вже йшлося вище. Після ствердлених приголосних це *i* переходить в *u* (див. наведені приклади). Однак є деякі прикметники, у яких форми наз. відмінка однини і множини збігаються: *obcy człowiek* – *obcy ludzie*, *cudzy syn* – *cudzy synowie*, *ostatni uczeń* – *ostatni uczniowie*, *tani nauczyciel* – *tani nauczyciele*. У деяких прикметниках можливе чергування голосних: *wesoły* – *weseli*, *szalony* – *szaleni*, *zielony* – *zieleni* [Cienkowski 1970, с. 124–125]. В українській мові прикметники мають єдину форму множини, незважаючи на те, з яким іменником ужиті: *чужі люди*, *чужі сини*, *чужі зошити*, *чужі справи*, *сестри*, *телята*, *імена* тощо.

Щодо відмінкових форм прикметників, то в більшості випадків вони в обох мовах збігаються. Відомо, що в праслов'янській мові переважно вживалися короткі прості форми, але з часом до короткої форми додавалися вказівні займенники *-jь*, *-ja*, *-je*: **velikъ+jь > veliky-ĭ*, *velika-ja*, *veliko-je*. В українській мові пізніше в цих формах випав інтервокальний *j*, відбулася асиміляція і стягнення голосних, унаслідок чого в жіночому, середньому роді і в множині утворилися стягнені форми: *велика*, *велике* (< *velike* < *velik-ee* < *veliko-oe* < *veliko-je*), *великі* (< *veliki+ji*) [див.: Бевзенко, Грищенко та ін. 1978, с. 169–170].

У чоловічому роді збереглася повна форма **velikъ+jь* > *великий*. У польській мові відбулися аналогічні зміни, тільки в чоловічому роді відпав або злився з попереднім голосним кінцевий *ї* (і нескладовий): **novъ+jь* > *nowyї* > *nowy*.

Випадіння йота, уподібнення голосних та їх стягнення відбувалися і при творенні форм непрямих відмінків. Наприклад, у родовому: **dobra+jego* > *dobra-ego* > *dobra-ago* > *dobrago*. Пізніше в українській мові під впливом вказівного займенника *того* виникла форма *dobrogo* (укр. *доброго*). У польській мові сильнішим виявився голосний *е*, тому він вплинув на попередній голосний *а*, уподібнив його до себе, у результаті чого утворилася форма *dobr-ego* (*dobra-jego* > *dobra-ego* > *dobre-ego* > *dobr-ego*). Аналогічно утворилися форми давального та знахідного відмінків (якщо в знахідному прикметник узгоджувався з чоловічо-особовим іменником). Більше особливих відмінностей між відмінковими формами прикметників в українській та польській мовах немає, хіба що в називному відмінку множини, про що вже мовилося (про пом'якшення приголосних у називному відмінку множини у прикметниках, що поєднуються з особовими іменниками (*wysocy gości* – *wysokie góry*)).

Займенники мають небагато відмінностей у порівнюваних мовах. В обох мовах є одні й ті ж розряди, є займенники, які відмінюються за родами (пол. – *rodzajowe*), і займенники, які роду не мають: особові (крім *on, ona, ono*), зворотний, деякі питальні, деякі неозначені. В українській мові всі займенники поділяють на узагальнено-якісні, тобто співвідносні з прикметниками (відповідають на питання який? чий?) та узагальнено-предметні, співвідносні з іменниками (відповідають на питання хто? що?).

Займенники, що мають категорію роду, також мають різні форми залежно від того, з яким іменником уживаються чи який іменник замінюють. Розрізняються ці форми тільки в називному та знахідному відмінках множини: чоловічо-особові – Н. *oni*, Зн. *ich, nich*, нечоловічо-особові (їх ще називають «*rodzaj żeńsko-rzeczowy*») [Вақ 1978, с. 274] – Н. *one*, Зн. *je, nie*. Аналогічно інші займенники: Н. *ci panowie, goście, przyjaciele*, Зн. *tych panów, gości, przyjaciół*, але *te kobiety, zeszyty* і в називному, і в знахідному. Такі самі форми мають займенники *mój, nasz*: Н. *moi, nasi panowie, goście, przyjaciele*, Зн. *moich, naszych panów, gości, przyjaciół*. Нечоловічо-особові – і в називному, і в знахідному – *moje, nasze kobiety, zeszyty, stoły, domy*.

Іноземцям (а між ними й українцям), які вивчають польську мову, треба звернути особливу увагу на відмінювання числівників. Тут також треба розрізняти чоловічо-особові та нечоловічо-особові форми. В українській мові: *прийшли два хлопці, на столі лежали два зошити* – різниці немає. У польській – *przyszli dwaj chłopcy* або *przyszło dwóch chopców*, але *na stole leżały dwa zeszyty*.

Чоловічо-особові форми мають також числівники *trzy, cztery*. У називному вони мають форми *trzej, trzech, czterej, czterech*, у знахідному – *trzech, czterech*. Нечоловічо-особові форми – *trzy, cztery* – і в називному, і в знахідному відмінках.

В українській мові, зрозуміло, є тільки одна форма цих числівників, яка поєднується з іменниками всіх родів, хіба що в знахідному розрізняються істоти/неістоти: *прийшли три, чотири хлопці, жінки, бачили трьох, чотирьох хлопців, жінок, телят*, але *побачили три чотири зошити, столи; три, чотири книжки, газети*. Із середнім родом іменників в українській мові вживається переважно збірна форма числівників: *трое, четверо дітей, телят*, хоча така форма може використовуватися і з іменниками чоловічого роду: *двоє киян, троє*

школярів, четверо коней, а також із множинними (*pluralia tantum*) іменниками: *двоє воріт, троє окулярів, четверо ножиць*.

В українській мові є ще одна особливість, про яку треба пам'ятати. Це зміна наголосу в іменниках які вживаються з числівниками *два, три, чотири*. У сполученні з цими числівниками іменники переважно мають такий наголос, як у родовому однини (закінчення може бути інше): *два сiни, двi мiтерi, три брiати, чотири селá, три кнiжкi, чотири лiвкi*. У множині наголоси інші: *синi, братi, сéла, матерi, книжкi, лавкi* [Ющук 2003, с. 359–360].

Часові форми дієслова та історія їх становлення в польській та українській мовах були розглянуті нами раніше [див. Łesiuk, 2022, с. 50–70]. Тут розглянемо інші дієслівні форми, а також ті, які вживаються чи не вживаються з особовими іменниками, тобто форми чоловічо-особові.

Як відомо, сучасне дієслово і в польській, і в українській мовах уживається в таких формах: інфінітив, особові форми (теперішній і простий майбутній час), родові форми (минулий час), дієприкметник та дієприслівник. В українській мові категорія роду властива тільки формам минулого часу (*кричав, кричала, кричало*). У множині для всіх трьох родів є одна форма – *кричали*. Категорію роду мають також дієприкметники.

У праслов'янській мові категорія роду була властива для перфекта (минулого складеного), плюсквамперфекта (давноминулого) та умовного способу, причому не тільки у формах однини, але й множини та двоїни. Наведемо приклади минулого складеного часу:

Однина

ч. р.	ж. р.	с. р.
1. <i>lubilь</i>	<i>lubila</i>	<i>lubilo jesmь</i>
2. <i>lubilь</i>	<i>lubila</i>	<i>lubilo jesi</i>
3. <i>lubilь</i>	<i>lubila</i>	<i>lubilo jestь</i>

Множина

1. <i>lubili</i>	<i>lubily</i>	<i>lubila jesmь</i>
2. <i>lubili</i>	<i>lubily</i>	<i>lubila jeste</i>
3. <i>lubili</i>	<i>lubily</i>	<i>lubila sьtь</i>

Двоїну не наводимо, оскільки вона зникла в обох мовах.

Сучасна польська мова, як бачимо, успадкувала форму першої особи множини чоловічого роду із закінчення колишнього дієприкметника на *-i* (**lubili*) і використала її як чоловічо-особову форму. Для нечоловічо-особової закріпилася форма жіночого роду із закінченням дієприкметника на *-y* (**lubily*). Отже, *panowie, ojcowie, synowie, studenci, Polacy, Włosi, Ukraińcy lubili, kochali, pisali, czytali, chodzili, a kobiety, córki, dziewczęta lubiły, kochały, pisały, czytały, chodziły*, так само *stoły, domy, psy, koty stały, wyglądały* і т.под. Аналогічні форми вживаються і в умовному способі.

Отже, в українській мові всі разом – і *панове*, і *сини*, і *доми*, і *жінки*, і *Поляки*, й *Українці кохали, стояли, виглядали, ходили* і под., тобто для всіх використана одна форма, успадкована і від чоловічого роду (праслов'янське **i* > українське *и*), і від жіночого (праслов'янське **y* > також українське *и*). Якби ці два праслов'янські голосні не злилися в українській мові в один, то, можливо, було б подібне розрізнення, як у польській. Але кожна мова має свої власні шляхи розвитку. До речі, і в українській, і в польській мовах є випадки, коли переважили саме жіночі форми, зокрема, при творенні дієприслівників від активних дієприкметників минулого часу *написавши лист, я ввімкнув телевізор*,

пол. *napisawszy list, włączyłem telewizor*. У російській мові, наприклад, збереглася форма чоловічого роду: *написав письмо, я включил телевизор*. В українській мові збереглася жіноча форма і в дієприслівниках, утворених від активних дієприкметників теперішнього часу: *читаючи книжку, я забув про час*. У польській мові закінчення **i** зникло (**čitaјōtј-i* > *czytająć-i* > *czytająć*). У російській мові тут також збереглася «чоловіча» форма – *читая*.

Не можемо обійти ще одне важливе питання. Для українців, які вивчають польську мову, дуже важко відвикнути від уживання особових займенників *я, ти, він (вона, воно), ми, ви, вони* при розповіді про минулі події. В українській мові особові займенники вказують власне на особу, яка виконувала дію: *я ходив, ти ходив, він ходив (вона ходила, воно ходило), ми ходили, ви ходили, вони* (і чоловіки, і всі інші) *ходили*. Оскільки сам колишній дієприкметник на **-І** на особу не вказував, мав в усіх особах однини і множини однакові форми, необхідно було застосувати особові займенники, які б вказували на особу. У польській мові на особу вказують приростки, залишки (*szcątki*) від колишніх особових форм допоміжного дієслова *być*: *jeśm, jesi* (одн.), *jeśmy, jeście* (мн.): **-m** (для жін. роду), **-em** (для чол.), **-ś** (для жін. роду), **-eś** (для чол.) – одн., *śmy, ście* – мн., «*które mogą łączyć się zarówno z imiesłowem na -ł, jak i z każdym innym słowem w zdaniu*» [Łesiuk 2022, с. 65]. Отже, якщо українською скажемо *я читав, ти читав, ми читали, ви читали*, то в польській мові в такому разі використовується синтетична форма *czytał-em, czytał-eś, czytali-śmy (czytały-śmy), czytali-ście (czytały-ście)*. У третій особі обох чисел ніяких приростків не було. Часто український студент може продублювати вказівку на особу: *ja czytałem, ty czytałeśmy* тощо.

У цій короткій статті була спроба показати основні відмінності між граматичними формами польської та української мов, які викликають труднощі під час вивчення українцями польської мови. Звичайно, тут висвітлені лише окремі моменти; відмінностей між граматичними системами двох споріднених мов є значно більше, але ті, що наведені тут, можуть зорієнтувати студента на правильну форму і правильне її вживання. Повнішу інформацію з історії польської мови українські студенти і всі, хто має потребу чи бажання порівняти дві споріднені мови, можуть почерпнути із праць, перелік і назви яких подаємо в списку використаної літератури.

ЛІТЕРАТУРА

- Бевзенко, С. П., Грищенко, А. П. та ін. (1978). *Історія української мови. Морфологія*. Київ, 540 с.
- Мейє, А. (1951). *Общеславянский язык*. Москва, 492 с.
- Мельничук, О. (ред.) (1966). *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов*. Київ, 596 с.
- Ющук, І. (2003). *Українська мова*. Київ, 640 с.
- Wąk, P. (1978). *Gramatyka języka polskiego*. Warszawa, 456 s.
- Cienkowski, W. (1970). *Gramatyka języka polskiego dla cudzoziemców. Część II*. Warszawa, 255 s.
- Długosz-Kurczabowa, K. & Dubisz, S. (2006). *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa, 580 s.
- Klemensiewicz, Z. (2022). *Historia języka polskiego*. Warszawa, 830 s.
- Klemensiewicz, Z., Lehr-Splawiński, T. & Urbańczyk, S. (1981). *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa, 612 s.
- Łesiuk, M. (2022). *Gramatyczna kategoria czasu w języku polskim i ukraińskim w ujęciu diachronicznym*. [In:] *Poradnik językowy*, 1, s. 50–70.
- Podlawska, D. (2003). *Gramatyka historyczna języka polskiego z elementami gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego i dialektologii*. Słupsk, 318 s.
- Stieber, Z. (2005). *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. Warszawa, 266 s.

Strutyński, J. (1997). *Elementy gramatyki historycznej języka polskiego*. Kraków, 211 s.
Urbańczyk, S. (red.) (1978). *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*. Wrocław, 450 s.

REFERENCES

- Bevzenko, C. P., Hryshchenko, A. P. ta in. (1978). *Istoriia ukrainskoi movy. Morfolohiia* [History of the Ukrainian language. Morphology]. Kyiv, 540 s. (in Ukrainian)
- Meie, A. (1951). *Obshchieslavyanskii yazyk* [Common slavic language]. Moskva, 492 s. (in Russian)
- Melnychuk, O. (red.) (1966). *Vstup do porivnialno-istorychnoho vyvchennia slovianskykh mov* [Introduction to the comparative-historical study of Slavic languages]. Kyiv, 596 s. (in Ukrainian)
- Yushchuk, I. (2003). *Ukrainska mova* [Ukrainian language]. Kyiv, 640 s. (in Ukrainian)
- Bąk, P. (1978). *Gramatyka języka polskiego*. Warszawa, 456 s. (in Polish)
- Cienkowski, W. (1970). *Gramatyka języka polskiego dla cudzoziemców*. Część II. Warszawa, 255 s. (in Polish)
- Długosz-Kurczabowa, K. & Dubisz, S. (2006). *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa, 580 s. (in Polish)
- Klemensiewicz, Z. (2022). *Historia języka polskiego*. Warszawa, 830 s. (in Polish)
- Klemensiewicz, Z., Lehr-Splawinski, T. & Urbańczyk, S. (1981). *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa, 612 s. (in Polish)
- Łesiuk, M. (2022). Gramatyczna kategoria czasu w języku polskim i ukraińskim w ujęciu diachronicznym. [In:] *Poradnik językowy*, 1, s. 50–70. (in Polish)
- Podlawska, D. (2003). *Gramatymka historyczna języka polskiego z elementami gramatymki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego i dialektologii*. Słupsk, 318 s. (in Polish)
- Stieber, Z. (2005). *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. Warszawa, 266 s. (in Polish)
- Strutyński, J. (1997). *Elementy gramatyki historycznej języka polskiego*. Kraków, 211 s. (in Polish)
- Urbańczyk, S. (red.) (1978). *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*. Wrocław, 450 s. (in Polish)

Подано до редакції 05.06.2022 року
Прийнято до друку 17.08.2022 року